
ОСВІТА ДЛЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

УДК 378.937

DOI <https://doi.org/10.32846/2306-9716/2021.eco.7-34.38>

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО СТАВЛЕННЯ ДО ПРИРОДИ УЧНІВ 5–9 КЛАСІВ

Демчук Л.І.

Державний університет «Житомирська політехніка»
вул. Чуднівська, 103, 10005, м. Житомир
lyudvig1980@i.ua

Автор аналізує розвиток відповідального ставлення до природи у психолого-педагогічній літературі для учнів 5–9 класів, наголошуючи, що формування екологічної відповідальності передбачає перебудову поглядів людини, коли норми довкілля стають одночасно нормами поведінки у природі. Виявилось, що формування відповідального ставлення до природи у школі – одне з головних завдань, і для досягнення цього необхідно, щоб природа набула життєво-особистісного значення для молоді та стала її цінністю. Підтверджено актуальність формування відповідального ставлення до природи. Розкриваються теоретичні основи формування відносин із природою. Обґрунтовано принципи, що відображають специфіку формування відповідальності: інтеграцію системних, міждисциплінарних, екологічних знань. Проаналізовано семантичну структуру відповідального ставлення до природи в учнів 5–9 класів: мотиваційний, інформаційний і практичний компоненти потреби (мотиваційний компонент потреби поєднує цінності, що лежать в основі формування мотивів природовідповідальності; інформаційний компонент включає знання екологічної компетентності та способів відповідальності). Визначено перспективи подальших досліджень, які включають методологічні та семантичні характеристики формування відповідального ставлення до природи в учнів 5–9 класів. Автор робить висновок, що успішна освіта про природу буде здійснюватися за умов систематичної діагностики рівня сформованості, використання новітніх технологій у природоохоронній діяльності. *Ключові слова:* відповідальність, розвиток, компоненти відповідальності, природа, ставлення, цінність, елемент.

Formation of a responsible attitude to nature of students of 5–9 grades. Demchuk L.

The author analyzes the development of a responsible attitude to nature in the psychological and pedagogical literature for students in grades 5–9, emphasizing that the formation of environmental responsibility involves the restructuring of human views, when environmental norms become norms of behavior in nature. It turned out that the formation of a responsible attitude to nature in school is one of the main tasks and to achieve this it is necessary that nature acquires vital and personal significance for young people and becomes its value. The relevance of forming a responsible attitude to the period is confirmed; theoretical bases of formation of relations with the nature are opened. The principles that reflect the specifics of the formation of responsibility are substantiated: integration of systemic, interdisciplinary, ecological knowledge; aspects at the level of national-regional problems are taken into account; unity of man and coexistence with nature; The semantic structure of responsible attitude to nature in students of 5–9 grades is analyzed; motivational, informational and practical components of the need (namely: the motivational component of the need combines the values underlying the formation of environmental motives; the information component includes knowledge of environmental competence and ways of responsibility; prospects for further research include methodological and semantic characteristics. The author concludes that successful education about nature will be carried out in the conditions of systematic diagnostics of the level of formation, use of the newest technologies in nature protection activity. *Key words:* Responsibility, development, components of responsibility, nature, attitude, value, element.

Постановка проблеми. Людина – невід’ємна частина природи, тому її діяльність повністю залежить від навколишнього середовища. Взаємини людини та природи – запорука життя і здоров’я людської цивілізації. XXI століття характеризується сильним порушенням балансу природного середовища через господарювання хижацького характеру, неконтрольовану науково-технічну діяльність, що забруднює навколишнє середовище, порушення природних ресурсів, відсутність контролю з боку відповідних державних органів за дотриманням екологічних стандартів.

Актуальність дослідження. Захист навколишнього середовища від забруднення і руйнування, збереження генетичного різноманіття біосфери,

здоров’я людей і забезпечення їх продуктами харчування – це глобальні проблеми, які необхідно вирішувати негайно. Концепція безперервної екологічної освіти в Україні свідчить про те, що настав час виховувати молоде покоління не у згубній традиції брати від природи якомога більше, а в іншому, притаманному українському народові, гармонійному співіснуванні із природою, раціональному використанні та відтворенні своїх природних ресурсів, готовності постійно охороняти природні цінності. Для вирішення цих проблем сучасна школа повинна виховувати в учнів відповідальне ставлення до природи, засноване на усвідомленні єдності людини та природи і розвитку екологічно безпечної поведінки.

Зараз екологічна освіта розглядається як зв'язок між соціальними та духовними цінностями людської та природної єдності. Це почуття органічне у гармонійно розвиненого індивіда, і його відсутність є головною причиною «хижацького» ставлення до природи.

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розробляти та впроваджувати інноваційні технології для своєчасного та змістовного розвитку відповідального ставлення учнів до природи. Для високоосвіченої екологічно відповідальної людини існують такі суперечності:

– між необхідністю вироблення ефективного підходу до індивідуального середовища та рівнем готовності вчителя до впровадження цього процесу;

– між соціальним значенням розвитку відповідального ставлення учнів до природи з метою гармонізації системи «людина – природа» та недостатньою науковою, теоретичною та методологічною розробкою цього питання;

– між традиційною організацією навчальної діяльності учнів і можливістю вибору оптимальної форми та методу їхньої діяльності в позакласній роботі.

Комплекс питань, пов'язаних з екологічною освітою, був предметом роздумів вітчизняних і зарубіжних вчених.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Він полягає у розробці та впровадженні моделі формування відповідального підходу до природи, розробці та тестуванні факультативного предмету «Гуманітарні та природничі науки», який містить теми та навчальні матеріали для практичних робіт, екскурсій, навчальних заходів. Нові знання про структуру та специфіку формування відповідального підходу до природи можуть бути використані викладачами ЗВО у процесі викладання предмета «Теорія та методика виховання» в системі післядипломної педагогічної та позашкільної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В останні роки філософська, психологічна та навчальна література посилила свою увагу на проблемах, пов'язаних із формуванням зростаючої особистості, відповідального ставлення до природи. Ця філософсько-культурна, соціальна й, особливо, педагогічна проблема має відношення до історичного шляху розвитку людини.

Філософське розуміння єдності людини та природи подано у наукових працях В. Вернадського, О. Галєєва, О. Дорошко, М. Кисельова, В. Крисаченка, М. Мойсєєва, Ф. Нестеренко, Г. Платонова, І. Сафонова, І. Фролова та ін.

Значна роль у вирішенні проблеми відводиться дослідженням Й. Коменського, М. Монтессорі, Ж. Руссо, Дж. Песталоцці, А. Дістерверга, О. Герда, К. Ушинського, Г. Сковороди, Г. Ващенко, С. Русової, А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Стельмаховича, котрі приділяли особливу увагу

формуванню відповідального ставлення учнів до природи, суспільства, найближчого оточення.

Психолого-педагогічні основи знань, умінь і навичок взаємодії у системі «природа – людина – суспільство» заклали праці І. Бєха, Л. Виготського, О. Грошовенка, С. Деряба, О. Кононки, О. Леонтєєва, О. Плахотник, С. Рубінштейн, В. Тернопільська, В. Ясвін та ін. Теоретичні та методологічні засади екологічної освіти вивчалися у працях Н. Бібіка, Н. Коваль, Г. Пустовіти, Н. Пустовіт, О. Савченко, Г. Тараненко, Г. Філіпчук.

У контексті нашого дослідження важливі погляди на взаємодію учнів різних вікових груп із природою таких вчених, як: В. Анучин, Л. Архангельський, М. Вероглін, А. Захлебний, І. Зверєва, О. Плахотник, З. Плохий, А. Степанюк, І. Суравєгіна, В. Червонецький. Особливу увагу в аналізі дослідницької проблематики приділяють науковим роботам, які зосереджуються на практичних аспектах екологічного виховання в контексті шкільних і позашкільних навчальних процесів (Л. Биковська, А. Волкова, В. Вербицький, С. Ковальов, С. Лебідь, Г. Пустовіт, А. Сиротенко, І. Сяська та ін.).

На рівні психолого-педагогічного аналізу проблеми відповідальності працювали К. Абульханова-Славська, І. Бєх, М. Боришевський, Л. Виготський, Г. Костюк, М. Левківський, А. Маслоу, К. Муздибаєв, Дж. Піаже, К. Роджерс, А. Ротгер, Л. Колберг, О. Плахотник, М. Савчин, В. Тернопільська, К. Хелком та ін., досліджуючи сутність і структуру поняття «відповідальність».

Ми наголошуємо на тому, що питання екологічної освіти завжди були важливими, але сьогодні спостерігається тенденція до їх поглиблення та глобалізації, тому вони потребують компетентного вирішення. Виклики сучасного світу, такі як глобалізація, технологізація, урбанізація, інформатизація, міграція та демографічні процеси ускладнюють його, тому необхідно шукати інноваційні підходи та сучасні технології.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Теоретично, з метою підтримки й експериментальної перевірки моделі відповідального ставлення до природи для школярів віком від 5 до 9 років проаналізувати підходи до визначення поняття «відповідальне ставлення до природи» у філософії, психології, педагогіці; суть проблеми формування відповідального ставлення учнів до природи на різних етапах навчання та розвитку зарубіжної науки.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *вперше* на основі філософської експертизи, психології, наукової освіти, наукової літератури, приклад природи підзвітності в характері учнів 5–9 класів, що охоплюють потребу в емоціях (ставлення, досвід, екологічно відповідальне ставлення до природи, відповідальність за її ресурси), інформаційні (знання природної підзвітності, екологічних та

індивідуальних можливостей, екологічні показники компоненти; розробка стандартів та образів природи підзвітності у молоді;

– *уточнено* суть поняття «відповідальне ставлення до природи в 5–9 класах» як свідомий процес формування стійкої системи орієнтації, умінь і цінностей екологічної природи, специфічних здібностей до роботи в навколишньому середовищі, готовності зробити екологічно чистими рішення і виконувати їх;

– *з'ясовано* положення щодо необхідності вдосконалення практичної діяльності учнів 5–9 класів у природному середовищі.

Методологічне або загальнонаукове значення.

Це пояснюється тим, що процесом формування відповідального ставлення до природи є теорія пізнання, а саме: природа наукового знання та його можливості, форми та методи пізнання людиною навколишньої дійсності, істина стану знання (процес, що відображає об'єктивна реальність у свідомості людини).

Виклад основного матеріалу. Проблема екологічного виховання дітей і молоді була і залишається актуальною для науковців – представників різних галузей знань. Його спостереження присвячені роботі філософів, психологів, екологів, лікарів, гігієністів, соціологів, вчителів. Інтерес до екологічних проблем зростає, наявні роботи відображають різні аспекти цього питання. Загальні положення екологічного виховання та виховання, формування екологічної культури особистості вивчав Г. Беленька, І. Борисов, А. Волков, О. Захлебний, І. Зверєв, В. Крисаченко, О. Лабенко, С. Лебід, Н. Лисенко, Г. Пустовит, І. Суравегіна, В. Скребець, Л. Тарасов, М. Хілько, С. Шмалей, А. Ясінська та ін. [6].

До складників процесу екологічного виховання школярів належать формування та розвиток екологічної свідомості, екологічного світогляду, екологічної поведінки, відповідального ставлення, а також аспекти еколого-аксіологічних, організаційних характеристик процесу екологічного виховання у вищій школі.

Незважаючи на свою важливість, категорія «відповідального ставлення до природи» залишається недостатньо вивченою і має дедалі складніший шлях теоретичного осмислення та поглиблення її значення. Філософи, психологи, вчителі звертаються до різних аспектів цієї проблеми. Вчені інтерпретують поняття «відносини» як сукупність теоретичних ідей, що лежать в основі особистості й утворюють цілісну систему суб'єктивно-оцінних установок, свідомо селективних до дійсності (І. Бех, Л. Божович, С. Дерябо, А. Мясіщев, Г. Пустовит, С. Рубінштейн, І. Суравегіна, В. Червонецький, В. Ясвін).

Психологічна структура ставлення складається з когнітивних та емоційних утворень особистості, що виникають у процесі форсування емоцій суб'єкта.

Огляд «відповідальності» проводиться у працях В. Агєєва, І. Беха, А.Макаренка, К. Муздибаєва, М. Левківського, В. Оржеховської, Ж. Піаже, М.Савчина, М. Сметанського, В. Тернопільська, Ф. Хайдеггер та ін. На думку цих вчених, відповідальна поведінка людини базується на конкретних потребах у конкретних ситуаціях і є послідовним зразком поведінки в людській діяльності [4].

Індивідуальні підходи особливо важливі у вирішенні проблеми формування відповідального ставлення до природи в контексті досліджень. Отже, передумови гуманістичного підходу до природи, заснованого на гармонійному існуванні людини, розглядали А. Захлебний, І. Зверєва, М. Куалов, В. Крисаченко, Л. Салієва, А. Сидельковський, І. Суравегіна, В. Червонецький [4].

Взаємовідносини людини з природою, на думку вчених, складаються з трьох аспектів: як предметів і предметів праці, природного середовища, що стоїть у її власного організму, як екологічної діяльності, пов'язаної з вивченням та охороною навколишнього середовища. Виявлено, що ставлення до природи матеріалізується в активних формах вираження особистості, в яких формується відповідальність за свої вчинки. Відповідальне ставлення до природи трактується також як невід'ємна частина погляду людини на світ і соціальна свідомість, що спонукає людину до екологічно безпечної діяльності у природі.

Проведений науковий аналіз дослідження дає підставу визначити поняття «відповідальне ставлення до природи» як цілеспрямований процес формування в учнів стійкої системи ціннісних орієнтацій екологічної природи, специфічних навичок і умінь до екологічної роботи, готовності до екологічних рішень.

Виявлено, що особливості формування відповідального ставлення підлітків до природи багато в чому визначаються їхнім життєвим досвідом, рівнем розвитку самосвідомості та специфікою вікових змін на основі стійкої системи ціннісних орієнтацій. Підлітковий вік – це період переходу від залежного дитинства до відповідального та незалежного дорослого життя, пов'язаний зі значними змінами у структурі особистості.

Семантична структура відповідального підходу до природи учнів 5–9 класів у сільській місцевості представлена мотиваційною, інформаційною та практичною складовими частинами потреби. Компонент мотивації попиту інтегрує індивідуальні цінності, установки, переконання та є основою для формування мотивів відповідального ставлення учнів до природи. Сюди входять формування моральних почуттів, наявність учнівських цінностей у природі, позитивне мотиваційне ставлення до взаємодії з природою, розвинена емпатія. Інформаційна складова частина включає знання способів відповідального ставлення до природи, екологічну компетентність

особистості й обізнаність учнів про доцільність їх відкриття. Цей компонент також представлений у розумінні студентом взаємозв'язку між елементами в системі «природа – людина» та їхньою здатністю відображати екологічно. Практична складова частина проявляється в екологічній діяльності учнів, здатності допомагати природним об'єктам, здатності до збереження й охорони природного середовища, сприянні екологічній роботі серед однолітків.

Характер ідей, які природно відповідають за тих, хто навчається, з 5 по 9 клас має чітку структуру, основними елементами якої є:

1. *Цільовий елемент* (включає цілі та завдання). Мета полягає у формуванні в учнів відповідального ставлення до природи та визначає низку завдань:

а) засвоєння учнями знань про шляхи відповідального підходу до природи, механізми її прояву, розвиток навичок і вмінь відповідальної поведінки у природному середовищі;

б) цілеспрямовану організацію позакласної виховної роботи, яка забезпечує учням відповідальне ставлення до природи, практичну готовність до природоохоронної діяльності;

в) розробку відповідних моделей відносин у системі «природа – людина» з метою забезпечення сприятливих умов, що оптимізують формування відповідального ставлення до природи учнів 5–9 класів.

2. *Семантичний елемент* моделі формування відповідального ставлення учнів до природи представлений: потребо-мотиваційним, інформаційним і практичним компонентами. Всі компоненти виконують відповідно мотиваційну, інформаційну, активну функції.

3. *Технологічний елемент* формування відповідального ставлення до природи відображає динаміку взаємодії між суб'єктами навчального процесу та подається у формах, методах, засобах, принципах, умовах виховання.

Виховання учнів із відповідальним ставленням до природи базується на принципах природи, дотриманні актуальних екологічних проблем, вікових особливостей учнів на всіх етапах навчання, глобальних і місцевих зв'язках, передбачуваності. Елементами технологічної складової частини є наявність таких педагогічних умов, як: розвиток відповідального ставлення учнів до природи як до їхньої особистої цінності; застосування новітніх технологій у навчальній діяльності; організація екологічної діяльності учнів; систематична діагностика; наукове та методичне забезпечення навчального процесу.

Видом діяльності, що сприяв розвитку природної поведінки підлітків щодо природи, є факультативний курс «Гуманітарні та природничі науки». Унікальною особливістю цього виду робіт є те, що він охоплював аспекти природоохоронної діяльності та потреби учнів у охороні навколишнього середовища. Мета курсу – ознайомити учнів з основами відповідальності за природу; пізнати природ-

ний світ, його ресурси, прищепити любов до всього живого і виробити знання, що працюють у безпеці навколишнього середовища.

Серед активних форм виховної роботи, які сприяли формуванню відповідального підходу до природи й усвідомлення необхідності її визнання у повсякденному житті, можна виділити тренінги «Я – об'єкт природи», «Сучасні екологічні проблеми та шляхи їх вирішення», «Бережіть себе та своє здоров'я» Тренінги активізували потреби підлітків в емоційно позитивному сприйнятті природних об'єктів, розвинули в них розуміння цілісності природного світу та допомогли їм подолати прагматичний підхід до об'єктів.

Ще одним видом позакласних заходів, що виховують молодь у ключі відповідального ставлення до природи, є «Екологічна стежка». Поїздки на «Екологічній стежці» склалися із трьох етапів: підготовчого (картографування маршруту; обладнання маршруту – відповідної реєстрації на зупинках, гаслах, викликах, навчання гіда; підготовки змісту маршруту); церемонії, вказівок щодо поведінки на стежці, завдань для учнів, розподілу обов'язків), діяльності на стежці.

Станції маршруту включали розповіді, бесіди про природу, практичну діяльність студентів. Так, на позиції «Очисних споруд» підлітки ознайомилися з технологією очищення води; «Лугова мураха» – їм розповіли про життя мурах, способи їх захисту; «Алея рідкісних дерев» – здійснили екскурсію сторінками «Червоної книги Житомира»; на позиції «Жертви радіації» обговорювалися негативні наслідки аварії на ЧАЕС для природи; «Пташині гнізда» – знайомилися з основними видами птахів та особливостями їхнього гніздування тощо. Практична робота дітей на «екологічній стежці» включає: пошук природних об'єктів і територій, які потребують охорони; підготовку та розміщення штучних гнізд; огляд, ремонт, виготовлення та встановлення кормів для птахів; збір дерев грабу та рідкісних трав і посадка насіння; посадка та догляд за молодими деревами; прибирання, облагородження, зміцнення скель тощо. Щоб розвинути навички відповідального ставлення до природи, ми попросили студентів організувати для учнів 5–9 класів участь в експедиціях «Джерела водопостачання», «Чарівна флора та фауна» [6, с. 18–23].

Головні висновки. Дослідження не повністю вирішує проблему. Виховання відповідального ставлення до природи в учнів у взаємозв'язку між аудиторними та позакласними заходами, порівняльний аналіз виховання відповідального ставлення до природи у міських і сільських учнів залишаються актуальними.

Перспективними дослідженнями вважаємо впровадження нових технологій шкільної освіти для школярів; порівняння екологічної освіти між містом і сільською місцевістю; валеологічне виховання раннього віку та виховання підлітків; програми екологічної освіти для учнів із раннього віку.

Література

1. Алфімов Д.В. Організація виховного простору формування лідерських якостей школярів. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., Луганськ : СНУ, 2013. Вип. 4 (57). С. 13–21.
2. Барліт О.О. Аксиологічні засади ставлення школярів до природи у вітчизняній педагогічній теорії та практиці (кінець XIX – початок XX століття) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Кіровоград, 2009. 20 с.
3. Groshovenko O.P. Психолого-педагогічні основи виховання у молодших школярів дбайливого ставлення до природи : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Київ, 2007. 249 с.
4. Демчук Л.І. Екологічне виховання школярів-підлітків засобами народної педагогіки : методичні рекомендації. Житомир : Вид-во ЖДПУ, 2005. 80 с.
5. Демчук Л.І. Формування у школярів-підлітків відповідального ставлення до природи. *Вісник Житомирського педагогічного університету. Педагогічні науки*. 2005. № 25. С. 191–194.
6. Малинівська Л.І. Відповідальне ставлення до природи: витоки і шляхи формування : метод. рекомендації. Житомир : Вид-во «Науковий світ», 2011. 115 с.
7. Хафизова Л.М. Як знайомити дітей із правилами поведінки в природі. *Початкова школа*. 1988. № 8. С. 40–46.
8. Школа екологічного вчинку : навчальний посібник. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 116 с.
9. Яришева Н.Ф. Методика ознайомлення дітей з природою : навчальний посібник. Київ, 1993. 255 с.
10. Developing Environmental Education In Finland. *UNESCO-UNEP International Congress On Environmental Education And Training (Moscow, USSR, 17–21 August, 1987)*. Helsinki : Ministry Of Education, 1987. P. 4–10.